

פנאופטיקון בעיירה: ג'רמי בנת'ם ומסעותיו במזרח אירופה

מאת פרופ' ישראל ברטל

1. מהפכה תעשייתית באחוזת פאודלית

פתח בתודות לחברות האקדמיה וחבריה אשר מצאו אותי ראוי להצטרף למוסד נכבד זה. בחרתי לדבר על מפגשי יהודים עם הנאורות המערבית ולעמוד על מקרה מוקדם שבו פגשו בני קבוצה אתנית-דתית מרובת אוכלוסין זו בסימנים ראשונים של אתגרי המודרנה בארצות מזרח אירופה. מפגשי היהודים והמודרנה היו כבר מראשית ימיה של ההיסטוריוגרפיה היהודית החדשה מוקדי מחקר טעוני דעות, גדושי אמונות ומוטי השקפות. כאלה הם פני הדברים גם בהיסטוריוגרפיה הישראלית העכשווית. בתוכה טבועות, אם במודע ובמכוון ואם שלא מדעת ובספונטניות, עקבות של זרמים, אי־אולוגיות ודפוסי חשיבה ששורשיהם בחוויות שלהי המאה השמונה-עשרה.

כותרת הרצאתי עשויה להישמע מוזרה אף באוזני אלו הבקיאים בתולדות הנאורות האירופית. מה לפילוסוף, המשפטן והמתקן החברתי הבריטי ג'רמי בנת'ם (1745–1832) ולעיירה במזרח אירופה של ימי חלוקות פולין? הדברים אמורים במפגש נשכח מלב

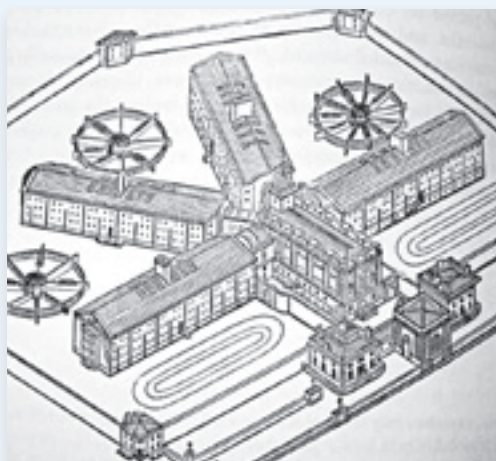
שהתרחש בשלהי המאה השמונה-עשרה בין נציג מובהק של המודרנה המערבית לקהילה היהודית הגדולה בשוליים המזרחיים של היבשת. אציע הערות אחדות על הקשריו ההיסטוריים של המפגש הזה ואתה על השלכותיו ההיסטוריוגרפיות.

ב־18 בחודש יוני 1784 שיגר סמואל בנת'ם (1757–1831), מהנדס ספינות אנגלי צעיר ושאפתן, שנמנה עם סגל הקצינים של הצי הרוסי הקיסרי, מכתב נלהב לאחיו, המשפטן ג'רמי בנת'ם, שבלונדון. מומחה הספנות הנמרץ שלח אותו מקרמנצ'וג שבאוקראינה המרכזית, שבה עשה בשירות הנסיך פוטיומקין, מקורבה רב ההשפעה ועתיר הנכסים של הקיסרית יקטרינה השנייה. סמואל הציע לאחיו המלומד ללכת בעקבותיו, להצטרף למאות אנגלים שנהרו באותם ימים לאימפריה המתעצמת כדי לעשות רווחים ולהשתתף במיזם ההתפשטות הטריטוריאלית, שהתווה מחדש את מפת אירופה. הוא הפציר בו לשבת עימו באחוזת סמוכה לעיירה קריצ'ב, בשטחים הכבושים במזרח רוסיה הלבנה שסיפח הצבא האימפריאלי הרוסי בקיץ 1772 ממלכות פולין-ליטא.

ג'רמי בנת'ם נענה לבקשת אחיו, יצא למסע מזרחה, וב-14 בחודש פברואר 1786 הגיע לעיירה הנידחת וקבע מושבו באחוזה סמוכה. כמעט שנתיים התגורר שם, סייע לאחיו בעסקיו וקבע עיתים לעיון ולכתיבה.

שניים מחיבוריו, האחד בכלכלה מדינית והשני בתכנון חברתי – "הגנת הנשך" (1787) ו"פנאופטיקון" (1791) – נכתבו אפוא במקום סמוך ונראה ל"שטעטל" שבבעלות נסיך רוסי. המבוא לחיבור על הנשך, שבו התפלמס בנת'ם עם אדם סמית' והעיר על הפעילות הפיננסית של היהודים, נשלח כמכתב מ-"Crichoff, in White Russia," January 1787.

2. פנאופטיקון: אוטופיה אנטי־קורפורטיבית בשירות משטר ריכוזי

דגם בית הכלא בפנטונוויל, שתכנן הארכיטקט ג'ושואה ג'ב (1840-1842). מתוך: *Report of the Surveyor-General of Prisons, London, 1844*

יומן המסע שכתב הפילוסוף והמתקן החברתי הבריטי וחליפת המכתבים שניהל עם אחיו, עם אביו ועם אחדים מעמיתיו באנגליה מתעדים מציאות פוליטית, פעילות כלכלית והוויה תרבותית בגבול פולין-רוסיה. אף שניחן בחדות עין ובחריפות שכל, לא השכיל

המשפטן הלונדוני נתבקש לסייע לאחיו במימוש תוכניותיו הצבאיות ובפיתוח יוזמותיו העסקיות. וכך כתב סמואל לג'רמי: "שווה בנפשך גם זאת שבפעם הראשונה הריני מעורב בעסק של ממש ששמי הטוב תלוי בו. חשוב על התנאים הנוחים שאני יכול להגשים בהם את תוכניותיי העסקיות. חשוב על כך שזמן רב לא הייתי מורגל ביישום. חשוב על חולשת זיכרוני והערך בעצמך את הסיוע שתוכל להגיש לי [כדי] להנחותני עוד פעם בדרך הנכונה. תן דעתך לכך שמלבד בניית ספינות הרי לפניי כר נרחב לניצול כישרונות שיש בי או שעתיד אני לרכוש. [...] הקיסרית צפויה להפליג מאחוזה זו של הנסיך לשוט משם במורד הדניפר". אחוזות פוטיומקין בקריצ'ב שבגוברניה (פלך) מוהילב היו עד חלוקת פולין הראשונה בשנת 1772 בבעלות משפחת האצולה הפולנית רבת ההשפעה רדז'יוויל. ב-1777 נמנו בפלך 11,455 יהודים – 5,494 מהם ישבו בערים, ו-5,961 גרו בעיירות ובכפרים. מיזמי תעשייה לא היו דבר חדש בעיירה. קודם הסיפוח הרוסי הייתה קריצ'ב מרכז תעשייה משגשג. פעלו בה מנופקטורות לעיבוד עורות ולייצור זכוכית, חבלים ואריגי פשתן.

היזם האנגלי ביקש להשתלב בתוכניותיו הצבאיות של פוטיומקין לבנות צי ספינות נהר ולציידן לצורכי קידום הקולוניזציה הרוסית בשטחים שמצפון לים השחור שנכבשו זה מקרוב מן הטורקים, ולהיערך לקראת מלחמה נוספת עם האימפריה העות'מאנית. מיקום העיירה התאים ביותר להקמת מערך מפעלים לציד ספנות: נהר הסוז' שעליו ישבה נשפך לדנייפר, והדבר אפשר להשיט את המוצרים אל המספנות האימפריאליות שהוקמו ביוזמת פוטיומקין בחרסון; נתיבי מסחר חיברו את העיירה עם נמלי הים הבלטי ריגה וקניגסברג; בכפרים שמסביבה היה כוח עבודה של עשרות אלפי צמיתים; אוכלוסייה יהודית גדולה מילאה תפקיד חיוני בכלכלה האחוזה. היהודים שעברו בן לילה משלטון אחד למשנהו המשיכו לספק לבעלי האחוזה החדשים שירותים וסיפקו להם גם מוצרים נחוצים.

בשילוב חידושים אנרגטיים, המצאות טכנולוגיות, ארכיטקטורה חדשנית ומנהל ריכוזי. זה היה אותו סמואל בנת'ם, שבניהולו הופעלה לראשונה, שנים מעטות לאחר ששב מרוסיה לאנגליה, שיטת ייצור המוני (מעין "סרט נע") במספנה בפורטסמות'.

בראשית שנות התשעים שיוקו השניים יחדיו את רעיון הפנאופטיקון באנגליה ובארצות אחרות. במקור היה מדובר בבית כלא שתוכננתו הארכיטקטונית וההנחיות לסוהרים נועדו לאפשר פיקוח יעיל ומוחלט על האסירים, בכל רגע ומכל נקודה נתונה. אולם אחרי שראה החיבור אור, הורחבו יישומיו האפשריים של הפנאופטיקון לשורת מוסדות שתכליתם השלטת משמעת ופיקוח טוטאלי על עבודה, על התנהגות ואף על מחשבות: בתי ספר, מחנות צבא, בתי חרושת, בתי מחסה לחולי נפש ובתי עבודה (Work Houses) ליתומים, בני עניים, קבצנים, יהודים נודדים ושאר טעוני תיקון המידות. מישל פוקו עמד על כך שבנת'ם הועיד את הפנאופטיקון להשלטת המשמוע המושלם, שאין מפלט ממנו, וגם לחינוך האסיר-נתיך-חוסה-עובד-חייל-תלמיד למשמעת עצמית: חברת הנתונים בפנאופטיקון תהיה במעקב טוטאלי אחר כל יחיד, והיחידים הממושמעים יפנימו את הפיקוח, וכך המפקח והמפוקח, הממשמע והממושמע יפעלו כגוף חברתי אחד – חברה משמעתית.

הפנאופטיקון היה תוצר רדיקלי של ההגות החברתית בעידן הנאורות. חברו בו חתירה נמרצת לחינוך ולעיצוב מחדש של בני ובנות אנוש בשיטה מדעית וחזון ההאחדה והמשמוע (disciplining) של הנתונים במדינה הריכוזית או של החוסים באחד ממוסדותיה. אולם עד כה לא הושם לב להקשר העירתי-אחוזתי של הרעיון. לדעתי, ניתן לראות בדגם המוסד הריכוזי לחינוך ולעיצוב מחדש, שלידתו בקריצ'ב, מעין צילום מהופך של הקורפורציה הבינימית, שעדיין פרוחה ושגשגה באירופה.

בנת'ם לתעד כמה תופעות גלויות ובלוטות. קטעים מן היומנים ומהמכתבים שאותם אני חוקר זה שנים בכמה ארכיונים באנגליה, עוסקים ביהודי העיירות. ניתן למצוא בהם מפתחות להבנת תמונת העולם של נוסע מערבי, איש עידן הנאורות, בשוליים המזרחיים של היבשת. עיון במפגש בין בנת'ם ליהודי העיירה מעורר תהיות על הדרך שבה מתווים עד היום אידאולוגיה, פוליטיקה וגם אנאכרוניזם גרידא, כיווני מחקר היסטורי בתהליכי המודרניזציה של היהודים.

עמוד השער של המהדורה הראשונה של "פנאופטיקון" (דבלין, 1791)

רעיון ה"פנאופטיקון" – שג'רמי בנת'ם העלה על הכתב בעיירה קריצ'ב – זכה בשעתו להיות בעל השפעה. הוא אף יושם הלכה למעשה בכמה מדינות באירופה ובצפון אמריקה. חוקרי המהפכה התעשייתית מייחסים לאח הצעיר סמואל, הממציא והיזם הכלכלי, חלק בהמצאת הפנאופטיקון. היה גם מי שעמד על הרקע הרוסי הייחודי להתפתחות ההמצאה. מוסכם כי היזם הנמרץ שאף לנצל את כוח העבודה של הצמיתים באחוזות פוטיומקין בשום שכל ולפתח תעשייה על יסוד חשיבה מדעית,

ניתן לגלות בהמה כזאת, אף שלא איבדנו זמן במצוד אחריה, נכנסה השבת".²

במסעו חזרה אל אנגליה לן בנת'ם בעיר סלונים: "[...] הוכרתי להיזקק לחדר אצל יהודי, לא פונדק אלא בית פרטי – שהיה כבר מוסק וערוך כראוי. הוא תבע שני רובלים, אך לקח אחד. שולחנות 3, אחד מהם רחב מאוד, סגלגל בעל דפנות עשויות כהלכה וצבוע לסירוגין אדום וירוק, 7 או 8 כיסאות נאים תואמים לו. 2 ארונות ספרים מזוגגים: האחד אדום וירוק, והאחר מעץ לא מעובד מגולף בגסות, ולו שידה מאלון לא מעובד. ספרים ב־2 לא פחות מ־250 או 300 כרכים. רובם צנומים בתבנית פוליו – כולם בעברית. בעל הבית רב, המחזיק חנות כלי עבודה שהמוצרים בה מצוירים על תריס חלונו. אחד הספרים שהראה לי היה האלמנטים של אאוקלידס: אחר על אסטרונומיה, ובו סרטוט בכתב יד שעליו אמר כי הוא עצמו צייר. שערן מגושם אף הוא צבוע ירוק [...] כל תכולת חנותו, כך הבטיחני, הייתה מאנגליה או מאוסטריה (שטריה). מאום לא יוצר בפולין. אין מנופקטורה מכל סוג שהוא בסלונים, אף שהיא עיר גדולה למדי. [...]"³

הסכמת ר' שמשון בן מרדכי מסלונים לספר "אוקלידוס"

הקהילה היהודית ומוסדות העיר במזרח אירופה היו גופים קורפורטיביים לכל דבר. ה"חירויות" שמהן נהנתה העיירה ברפובליקת האצילים הפולנית, ביזור הסמכויות וריבוי בעלי התפקידים, המונופוליות הכלכלי של ה"קהל" והאופי הדתי-הטוטאלי של החיים – אלו נראו בעיני מבקריה של העיירה בעידן הנאורות ובעיני תלמידיהם, סופרי תנועת ההשכלה היהודית, מופעים מובהקים של סדר אי-רציונלי, מיושן, לא פרודוקטיבי וחסר תועלת (ואף עוין לשלטון המרכזי ומעכב משמוע מרצון). האחים לבית בנת'ם התגייסו, מיוזמתם, לניסוי חברתי-כלכלי שעלה בקנה אחד עם מטרות הרפורמות שביקש השליט האבסולוטיסטי הנאור לערוך במרחבי מזרח אירופה. היהודים, ובייחוד מאות אלפי בני השכבות הנמוכות שגדשו את העיירות במרכז אירופה ובמזרחה, היו אחת מן הבולטות בקבוצות האתניות-דתיות שנחשבו טעונות חינוך מחדש ו"רגרציה" בעיני מתקנים חברתיים ופקידי שלטון אימפריאליים.

3. יהודים הם השדרה השלישית

הנוסע האנגלי נחשף במסעותיו למציאות דמוגרפית שונה מזו שהכיר באנגליה: יהודים היו בכל מקום, במספרים ניכרים. הוא גילה עניין במקומם במסחר הקמעונאי, בתחבורה, בתקשורת ובהספקת שירותי דרך לנוסעים. הוא שרבט בפנקסו הערות עוקצניות על אודות פעילותם הכלכלית. לאביו בלונדון כתב על יהודי כפרי מסביבות בלזי שבמולדביה שבביתו לן בינואר 1786: "ספק ורוכל, כמו כל היהודים, אך באילו סחורות לא עלה בידי לדעת".⁴

לאחר שחצה את הגבול העות'מאני-פולני ונסע באוקראינה, גילה בעיירה צ'צ'לניק כי "כאן, כמו ביאסי, התערבה הדת והטילה עליי קללה. מקצה אחד של אוקראינה הפולנית לקצה האחר לא יזוע סוס נוצרי בלא סרסור-יהודי שיניעו. לפני שהיה

בית הכנסת הגדול בעיר סלונים (נחנך בשנת 1642)

כמים לים מכסים. ואף כי קטן יעקב ודל הוא זה הקטן גדול יהי' ובעתה אחישנה [...] שיעתיק מחכמת הלימודיות הכתובים בכל לשון מלשוננו הקדושה. כי היא האבן הראשה".

בנת'ם לא היה יכול לדעת כי הפילוסוף שלמה מיימון, מי שלימים גלה מליטא לברלין, הלך מעירו נייסוויז' לבית מי שכינה בזיכרונותיו "הרב בעיר ס",⁵ ושאל ממנו ספרים באופטיקה, בפיזיקה וברפואה, כולם בלשון הגרמנית. אף שהתרשם מגודלה של סלונים ולמד ממארחו היהודי משהו על יבוא סחורות מאנגליה, לא הזכיר בנת'ם את מפעליו הכלכליים המרשימים של בעלי העיר, שיזם חפירת תעלה שקישרה את נתיבי המים בין הים הבלטי לים השחור (!) המיזם הכלכלי-מדיני, שלו היו שותפים סמואל בנת'ם והנסיך פטיומקיין – היוזמה לביטול האופי היבשתי כביכול של הפעילות הכלכלית העיריתית בלב רוסיה הלבנה – נסתר מעיני ג'רמי בנת'ם, שעבר בשתיקה על קיומה של "תעלת אוגינסקי".

4. אפיקים חלופיים של נאורות

פגישה מקרית ב"עיר פרטית" של אציל פולני רם-מעלה חשפה לפני הנוסע האנגלי טפח ממערך חברתי-כלכלי שלא הכיר עד אז. הוא בילה ערב במחיצתו של מלומד יהודי, סוחר אמיד ואספן ספרים שחי ופעל בעיירה בבעלות מדינאי בכיר בדוכסות ליטא, שהיה יזם כלכלי, פטרוני אומנויות, שוחר תרבות, המערב ומחבר מאמר ב"אנציקלופדיה" הצרפתית הנודעת. בעל הבית שבו לן (בנת'ם לא הזכיר את שמו ברשימותיו) היה ר' שמשון בן מרדכי, רבה של סלונים, שכתב בשנת תקל"ח (עשור שנים לפני שפגש באורח האנגלי) הסכמה נלהבת לתרגום ספר הגאומטרייה של אאוקלידס, פרי עטו של ר' ברוך משקלוב.

ר' ברוך, מחברם של ספרי מתמטיקה ורפואה בלשון העברית, מרואי פניו של הגאון מווילנה, זכה בה לשבחים: "עתה לא יבוש יעקב ותמלא הארץ דעה

בהמה לשאת אותו, לא דיר־חזירים להניח בו את ראשו, אלא הוא חייב יהודי לסייע לו להשיג כל אלו? [...] אם זאת עליונות הראש היהודי? מהו הראש הפולני הילידי? לי תיאוריה בלתי־נעימה פחות לגבי האומה. עוסקים בלתי־קרואים אלו הם 'השדרה השלישית' ונמצאים בתווך בין עם של אדונים לעם של עבדים, בארץ שאיננה מציעה די כדי למשוך אליה תאבי רווחים טובים יותר".⁶

לדעת בנת'ם, שמר המעמד הבינוני (שהיה למעשה מיותר!) על יתרונו הכלכלי, משום שהתנאים לא עודדו יזמים מוכשרים יותר מן היהודים. האם רמז ליוזמות מן הסוג שביקש אחיו סמואל לפתח? דבריו על סלונים, שאין בה וולו מנופקטורה אחת, ועל כך שהרב־הסוחר היהודי שבביתו לן משווק מוצרי פלדה מיובאים, מתקשרים יפה לעניין זה. המציאות הכלכלית במחוזות שבהם מילאה העיירה היהודית תפקיד חיוני נראתה לו מפגרת וטעונה שיפור. השיפור יחול בדרך שבה ביקש אחיו הצעיר סמואל לנהל בקריצ'ב מערך מפעלים, מצוידים במיטב הטכנולוגיה של ראשית המהפכה התעשייתית, מפוקחים ומנוהלים בסדר ובמשטר, בשירותה של אימפריה ריכוזית מתעצמת. היהודים, חברי ישות קורפורטיבית ששלטה בענפי המסחר הקמעונאי, בתחבורה ובמתן השירותים, נראו בעיניו של בנת'ם כמי שעיקבו יוזמות ייצור מקומי מחומרי הגלם שהיו מצויים בשפע בסביבה הקרובה.

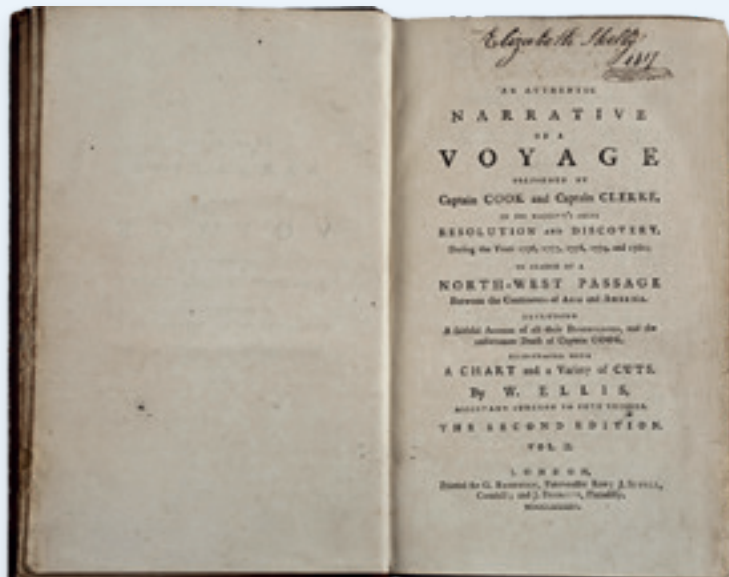
המבקר הבריטי הסתייג באותה מידה משליטת המאגנטים הפולנים באמצעי הייצור ובכוח העבודה, שדיכאה יוזמות כלכליות, מנעה תחרות ושימרה את תפקידיהם הכלכליים המסורתיים של היהודים. ניתן לשער מדוע לא התלהב מן הפטרונות התרבותיות של אנשי האצולה, שייבאו תרבות מן המערב. ייתכן כי זאת הייתה הסיבה להתעלמותו מיוזמותיו הכלכליות והתרבותיות של פטרוֹן האומניות ועמיתו של דידרו, מיכל אוגינסקי, שבעירו בילה לילה אחד. ◀

אוקלידוס, האג 1780 (תרגום עברי של החלק הראשון של "יסודות" מאת אאוקלידס)

נעלמה ממנו גם הידיעה כי אוגינסקי היה בעליה של מנופקטורה בסלונים עצמה. מתמיה גם היעדר כל זכר לפעילותו של אוגינסקי בשדה התרבות, שהקנתה לעירו את הכינוי "אתונה הצפונית". האציל מסלונים היה מלחין, חוקר מוזיקה, שוחר תיאטרון ואופרה, שהתכתב עם דני דידרו, הכיר את המלחין יוזף היידן וכתב מאמר עבור האנציקלופדיה הצרפתית (!) בנת'ם, שוחר התועלתנות, לא הבחין בכל אלו. נסתרו ממנו המסלולים החלופיים שבהם לחלו השפעות ממערב אירופה למזרח היבשת.

הוא לא הבחין בגווניה של התקבלות השפעה זו בקבוצות האוכלוסייה השונות. עיירות פולין-ליטא היו בעיניו מחוזות פיגור טעוני גאולה. תפקודם הכלכלי של היהודים הדגים פיגור זה כתולדה של הסדר הפיאודלי־קורפורטיבי, שבו שלטו האצילים הפולנים, בעלי העיירות. הוא קבע בלשון בוטה: "[...] בכל רחבי פולין אין אדם יכול להשיג בעצמו יריעת בד להתכסות בה, לא פרוסת לחם שחור למאכל, לא

עמוד השער של הכרך השני מן המהדורה השנייה של *An Authentic Narrative of A Voyage* (מסעות קפיטן קוק וקפיטן קלרק בשנים 1776-1780), לונדון 1783

עירות יהודיות, שמילאו תפקיד כלכלי חיוני, בעל אופי שמרני ביותר. אם תרצו, נערך בקריצ'ב ניסוי חברתי-כלכלי חלוצי שערער על הסדר הפאודלי של רפובליקת האצילים הפולנית-ליטאית והיה קריאת תיגר מוקדמת של סדר עולם חדשני על העיירה, פרנסותיה, מנהגיה ותרבותה. סמואל התגייס לקידום כלכלה מונופוליסטית בשירות מדינה תאבת שטחים, צמאת ריכוזיות ושואפת חדשנות טכנולוגית; מדינה שהביורוקרטים שלה אימצו לשעה חזון נאורות רדיקלית של עיצוב אדם חדש, נטול זיקה לעברו הקרוב ומשולל עיגון בהווה החברתית שבה נולד.

ג'רמי חשף במכתביו וברשימות היומן שלו את מה שזיהה כחולשות סדר העולם הישן, שבתוכו שגשגה העיירה היהודית. תחנות בנתיבי החלופיים של התפשטות הנאורות המערבית בשוליה המזרחיים של היבשת זכו לתיעוד אקראי במכתביו וביומן המסע שלו, אך לא התחברו לשיח הקדמה הרדיקלי שעיצב את ראייתו. הוא התקשה לשלב בתמונת עולמו

שלושה ספרים ביקש האח סמואל בנת'ם שישלחו אליו מאנגליה: "מסע קוק. היו לי סיבות מספר לרצות בו. אך כיוון שאתה מוסר לי שהוא כה יקר, הנח לזאת. סמית' על עושר האומות. לבטח עדיפה המהדורה החדשה. כן, בוודאי אנציקלופדיה בריטניקה"⁷. אך נראה כי בשעה שביקשו שני האחים לעיין באנציקלופדיה הבריטית, ללמוד מניסונו של נוסע בריטי בעולם החוף-אירופי ולרענן את ידיעותיהם בהגות הכלכלית העדכנית, לא העלו בדעתם כי עיר יהודית ברוסיה הלבנה שייכת לאחד מכותבי הערכים באנציקלופדיה הצרפתית(!)

5. סיכום: מרשימות נוסע מערבי לקונוציה היסטוריוגרפית

עיון ה"פנאופטיקון" נולד מחוויית המפגש של היזם והממציא סמואל בנת'ם עם היבטיה הכלכליים-חברתיים של סביבה קורפורטיבית-פאודלית – מערך אחוזות הענק של האצולה הפולנית, שנפרס על פני אלפי קילומטרים מרובעים, ובתוכו מאות

המאה השמונה-עשרה אל מחקרי היסטוריונים של המאה העשרים.

במציאות ההיסטורית המורכבת ורבת הגוונים של העת החדשה המוקדמת השתרגו רשתות חברתיות, כלכליות, פוליטיות ותרבותיות על פני המרחב האירופי וחפפו אחת את האחרת. בנקודות המפגש ביניהן התחוללו תמורות ששינו את פניהן של הקבוצות האתניות, וזו היהודית בתוכן. אולם ההיסטוריונים, שהיו משוקעים במשך מאתיים שנה ויותר בנרטיבים השונים של שלל תנועות, זרמים וזהויות אתניות-לאומיות במרכז אירופה ובמזרחה, פרסו רשתותיהם בכיוון אחר ולא נתנו דעתם לנקודות מפגש שלא תאמו את זיכרון העבר שביקשו להנחיל לדורות הבאים. ■

נאורות שעלתה בקנה אחד עם משק פאודלי; הצגת תיאטרון פרי עטו של וולטר שיהודי עיירה בבעלות אציל מידידי דני דידרו נמנו עם צוות מפיקה; רב – יבואן מוצרי פלדה בריטיים, שרשתות עסקיו וגם הסכמות לספרים הממלאים את ארונו חיברו בין לונדון לאמסטרדם לוילנה לקניגסברג ולריגה.

מסלולי הנאורות החלופיים, שחיברו בין חצרות האצולה הפולנית לספריות הרבנים ולמחסני הסוחרים שבמרחבי יבשת אירופה, הוסתרו בדרך כלל במה שנראה כמסלול הלינארי-דטרמיניסטי של התפשטות הקדמה ממערב למזרח בשירות המדינה הריכוזית הממשמעת. מסלול זה התגלגל כקונוונצייה היסטוריוגרפית מכתבי אידיאולוגים של

Correspondence of Jeremy Bentham, III, p. 449 (1)

Correspondence of Jeremy Bentham, III, p. 454 (2)

Correspondence of Jeremy Bentham, III, p. 603–604 (3)

ספר אוקלידוס, האג תק"ם, הסכמת ר' שמשון. (4)

ספר חיי שלמה מימון (כתוב בידי עצמו), עם מבוא מאת פ' לחובר, תרגם י"ל ברוך, ירושלים ותל אביב תש"ב, עמ' 118. ראו הנוסח המקורי בגרמנית: *Salomon Maimon's Lebensgeschichte von ihm selbst geschrieben und herausgegeben*, I–II, Berlin 1792, p. 144

Correspondence of Jeremy Bentham, III, p. 454 (6)

Correspondence of Jeremy Bentham, III, p. 256 (7)

לקריאה נוספת:

Boralevi, C., 1984. *Bentham and the Oppressed*, Berlin and New York, Walter de Gruyter.

Christie, I. R., 1993. *The Bentham in Russia, 1780-1791*, Oxford and Providence, Berg Publishers.

G. Cross, A. G., 1997. *By the Banks of the Neva: Chapters from the Lives and Careers of the British in Eighteenth Century Russia*, Cambridge, Cambridge University Press.

Teller A., 2016. *Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania, The Jews and the Radziwill Estates*, Stanford, Stanford University Press.

Werrett, S., 1999. "Potemkin and the Panopticon: Samuel Bentham and the Architecture in Eighteenth Century Russia", *Journal of Bentham Studies*, 2: 1–25.

Id., 2008. "The Panopticon in the Garden: Samuel Bentham's Inspection House and Noble Theatricality in Eighteenth-Century Russia", *Ab Imperio*, 3: 47–70.

Wolff, L., 1994. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press.